

Svenskt Gudstjänstliv

ÅRGÅNG 95 / 2020

Arbete med psalm: Text, musik, teologi

REDAKTÖRER

Mattias Lundberg · Jonas Lundblad

ARTIKELFÖRFATTARE

Per Olof Nisser · Eva Haettner Aurelius · Susanne Wigorts Yngvesson · Mikael Löwegren
· Anders Dillmar · Hans Bernskiöld · Anders Piltz

Artos

Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv

ABONNEMANG PÅ ÅRSBOKEN SVENSKT GUDSTJÄNSTLIV

Det finns två typer av abonnemang:

- 1 Medlemmar i Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv (LPS) erhåller årsboken som medlemsförmån samt meddelanden om sällskapets övriga verksamhet. Nya medlemmar är välkomna. Medlemsavgiften är 200 kr. För medlemmar utanför Sverige tillkommer extra distributionskostnader. Inbetalning görs till sällskapets plusgirokonto 17 13 72-6. Kassaförvaltare är kyrkokantor Ing-Mari Johansson, Jung Åsa 9, 535 92 Kvänum. Tel.: 073-917 19 58. E-postadress: ingmarijohansson51@gmail.com
- 2 Abonnemang på enbart årsboken kostar 180 kr för 2020. För abonnenter utanför Sverige tillkommer extra distributionskostnader. Avgiften sätts in på årsbokens plusgirokonto 42 68 84-3, Svenskt Gudstjänstliv.

Laurentius Petri Sällskapet för svenskt gudstjänstliv (LPS)

Organisationsnummer 89 47 00-7822

Ordförande: TD Anna J. Evertsson, Floravägen 31, 291 43 Kristianstad.

Tel.: 044-76967

Laurentius Petri Sällskapet bildades 1941. Dess årsbok har till uppgift att presentera, diskutera och föra ut forskning och utvecklingsarbete inom följande områden:

Liturgi

Kyrkokonst

Kyrkomusik

Predikan

Årsboken ges ut med ekonomiskt stöd från Samfundet Pro Fide et Christianismo (Kyrkoherde Nils Henrikssons Stiftelse) och Segelbergiska stiftelsen för liturgivetenskaplig forskning.

© Artos och Norma bokförlag 2020

© Laurentius Petri Sällskapet och författarna 2020

Tryck: Totem, Polen 2020

Grafisk form: Magnus Åkerlund

Foto omslag: Fanny Stenback, 2020

ISSN 0280-9133

ISBN 978-91-7777-156-2

Årsboken publiceras även elektroniskt med sex månaders fördröjning:

<http://journals.lub.lu.se/index.php/sgl>

(ISSN 2001-5828)

www.artos.se

- Förord
- 7 MATTIAS LUNDBERG OCH JONAS LUNDBLAD
- Den dolda närvaron – Svein Ellingsen till minne
- 13 PER OLOF NISSER
- Enhetens polyfoni – berättigad mångfald
- 19 PER OLOF NISSER
- Psalmen som händelse och handling
- 49 EVA HAETTNER AURELIUS
- ”Gud, för dig är allting klart, allt det dolda uppenbart”:
Guds allmakt och allvetande som uppenbarad och
fördold i ett urval psalmer
- 67 SUSANNE WIGORTS YNGVESSON
- Trons mysterium i Svenska kyrkan: En texts och en
melodis öden och äventyr
- 91 MIKAEL LÖWEGREN
- Musikaliska synpunkter på en revision av Den svenska
psalmboken 1986
- 135 ANDERS DILLMAR
- ”Alltihopa har ju strängt taget varit en sorts
fortbildning för mig hela tiden”: Torgny Erséus genom
fem decennier
- 161 HANS BERNSKIÖLD
- ”Såsom en fågel”: En liknelses metamorfoser
- 209 ANDERS PILTZ
- 217 Recensioner

Trons mysterium i Svenska kyrkan: En texts och en melodis öden och äventyr

MIKAEL LÖWEGREN

I nuvarande *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan* (HB 2017) följer på instiftelseberättelsen inom den eukaristiska bönen ett församlings-svar: ”Din död förkunnar vi, Herre, din uppståndelse bekänner vi, till dess du kommer åter i härlighet.”¹ Anvisningarna säger att prästen kan introducera med orden ”Stort är trons mysterium”. Liknande formuleringar finns i den svenska romersk-katolska liturgin och exempelvis Equmeniakyrkans handbok, men även i Den norske kirke och Evangelisk-lutherska kyrkan i Finland.²

Detta är en av tre församlingsacklamationer som kan interfoliera nattvardsbönen.³ Den första är Helig/Sanctus (så självklar att vi inte alltid tänker på den som just en acklamation), den andra är den här aktuella acklamationen efter berättelsen om nattvardens instiftelse, den tredje är det gemensamma avslutande ”Amen”.⁴ Samtliga dessa

1 Förkortningen HB 2017 har valts för att skilja sig från förkortningen för *Kyrkohandboken* 1917, där HB 17 är etablerat.

2 Norska kyrkan: ”Stort er troens mysterium. – Kristus døde. Kristus stod opp. Kristus skal komme igjen. Ham være ære for kjærligheten som er sterkere enn døden.”, *Gudstjenestebok* 2020, s. 17ff.

Finska kyrkan: ”Din död förkunnar vi, Herre. Din uppståndelse bekänner vi till dess du kommer åter i härlighet.” (Notera avsaknaden av ”Trons mysterium”), *Gudstjänstboken* 2000, s. 389ff..

3 Med nattvardsbön avses här hela den eukaristiska bönen, från *Sursum corda* (Upplyft era hjärtan) till det stora Amen och inkluderar *Sanctus* (Helig). Rubriceringen i HB 2107 är dock annorlunda och använder ordet ”nattvardsbön” för avsnittet efter *Sanctus*; i förarbetena liksom i kyrkoordningens inledningstext (KO 20 kap.) framgår dock att hela skeendet egentligen tänks som en helhet.

4 Några av *Kyrkohandboken*s s.k. nattvardsböner kan dock mynna ut i

acklamationer kan sjungas och tonsättningar finns såväl i kyrko-handbokens officiella musikbilaga som i annat notmaterial. *Kyrkoordning för Svenska kyrkan* stadgar att annan musik kan användas till handbokens texter (KO 18:6a).

I musikbilagan till HB 2017 och således det officiella missalet från Verbum förlag finns den melodi till ”Din död förkunnar vi” som numera är ganska etablerad inom Svenska kyrkan.⁵ Men varifrån kommer melodin? Och var har texten över huvud taget sitt ursprung? Hur har denna text och melodi hittat vägen in i den svenskkyrkliga gudstjänsten?

Texten

Texten till ”Trons mysterium . . . Din död förkunnar vi” är direkt hämtad ur den reformerade romersk-katolska mässordningen från 1969. Det svenska mässordinariet har ordalydelsen:

Trons mysterium. – Din död förkunnar vi, Herre, och din uppståndelse bekänner vi, till dess du återkommer i härlighet.

Andra Vatikankonciliet (1962–65) antog som sitt första stora dokument liturgikonstitutionen *Sacrosanctum concilium* 1963 och därefter arbetade de liturgiska experterna intensivt med att revidera mässordningen och lektionariet.⁶ Nytt mässordinarium kunde promulgeras skärtorsdagen den 3 april 1969 och ett nytt *Missale romanum* skärtorsdagen året därpå, den 26 mars 1970. Stockholms katolska stift började använda de nya texterna redan från den första söndagen i advent 1969; ett altarmissale trycktes 1987 och en andra bearbetad upplaga utkom 2013.⁷

Herrens bön istället för en doxologi följt av Amen (nr. 2, 7 och 13).

5 HB 2017 Musik, s. 362. *Missale* 2018, s. 249.

6 Sv. övers. *Andra Vatikankonciliet och det kristna livets källor* 1987.

7 RKK *Missale* 1987, RKK *Missale* 2013. Enligt epost från Anders Piltz 2019-10-21 till mig togs svenska mässordinariet med samtliga fyra eukaristiböner och ett tjugotal prefationer, och även det nya lektionariet, i bruk första

I den förkonciliära romerska liturgin återfanns frasen *mysterium fidei* infogad vid konsekrationen av kalken. Denna mässordning kan inom romersk-katolska kyrkan sedan 2007 brukas fritt som den ”extraordinarie formen” för mässan (1969 år ordning är den ”ordinarie”).⁸ Här bes bönen tyst av prästen: *Hic est enim calix Sanguinis mei, novi et aeterni testamenti: mysterium fidei: qui pro vobis et pro multis effundetur in remissionem peccatorum* (”Ty detta är mitt blods kalk, det nya och eviga förbundets: trons mysterium: som skall utgjutas för er och för många till syndernas förlåtelse”).⁹ Vad orden egentligen betyder i sitt sammanhang här och hur de kom in i mässan är oklart.¹⁰

I reformarbetet efter konciliet visade det sig svårare än man trott att omarbeta den romerska kanonbönen och man beslöt att komplettera med nykomponerade eukaristiböner. Frasen ”trons mysterium” framstod som något av ett främmande element i sitt sammanhang.¹¹ Ändå ville man bibehålla orden eftersom de länge, kanske sedan 400-talet, varit en del av mässan. De gjordes därför om till en introduktion till den församlingsacklamation som nu tillskapades.¹² Flera av de fornkyrkliga eukaristibönerna har någon form av acklamation i anslutning till instiftelseberättelsen (Jakobsliturgin, Chrysostomosliturgin med flera).¹³

Den romerska mässans förkonciliära form hade dock ingen motsvarande församlingsacklamation. Drivkraften till innovationen

söndagen i advent 1969. Året därpå utökades texterna med mässans variabla avsnitt (orationerna och resten av prefationerna); propriets texter publicerades efterhand som kyrkoåret fortskred. Materialet var stencilerat, och det fanns ett mässhäfte för församlingen. En nyöversättning av orationerna mynnade ut i altarmissalet 1987. Vissa omarbetningar gjordes inför andrapupplagan 2013.

8 *Summorum pontificum* 2007.

9 *Missale Parvum* 2009, s. 67

10 J. A. Jungmann kommenterar i sin stora historik över den romerska riten, *Missarum Sollenmnia*: ”How or when or why this insertion was made, or what external event occasioned it cannot readily be ascertained.”, Jungmann 1992, s. 201.

11 Cabié 1986, s. 208.

12 McNamara 2014.

13 Jasper & Cuming 1987, s. 92, 133.

1969 finns i själva liturgikonstitutionen som återkommande betonar vikten av ”aktivt deltagande” (*participatio actuosa*). Termen går tillbaka på den liturgiska rörelsens ideal men speglar också tidens krav på en mer ”demokratisk” gudstjänst.

I den reformerade mässan följer prästens *Mysterium fidei* efter instiftelseberättelsen, och församlingen instämmer med något av tre alternativ. Hela momentet har efter de introducerande orden namnet ”Trons mysterium”, och de båda leden utgör en helhet. Prästens ord ”tjänar som en introduktion till de troendes acklamation” (och bör därför liksom själva acklamationen utgå om prästen firar mässan ensam).¹⁴

Såväl prästens som församlingens ord är nytestamentliga parafrafer. ”Trons mysterium” återfinns i 1 Tim 3:9 (*to mysterion tes pisteos*). Kanske kan man också se en anspelning på 3:16, ”erkänt stor är vår religions hemlighet [*tes eusebeias mysterion*]: Han uppenbarades som jordisk varelse, rättfärdigades som andlig, skådades av änglarna, förkunnades bland hedningarna, vann tro i världen och togs upp i härligheten.”

De tre varianter av församlingssvaret som finns i mässordningen lyder i det latinska respektive svenska missalet:

1. *Mortem tuam annuntiamus, Domine, et tuam resurrectionem confitemur, donec venias*, ”Din död förkunnar vi, Herre, och din uppståndelse bekänner vi, till dess du återkommer i härlighet” (som ovan).

Texten baseras på 1 Kor 11:26: ”Var gång ni äter det brödet och dricker den bägaren förkunnar ni alltså Herrens död, till dess han kommer.” Dock med en ändring till direkt tilltal, ”*Din död*” istället för ”*Hans död*”, och med tillägg om att bekänna också Herrens uppståndelse. Man kan även notera att den latinska formuleringen ansluter närmare till bibeltexten och inte har med det avslutande tillägget ”äter i härlighet”, utan slutar med ”till dess han kommer” (*donec venias*). Den svenska översättningen av romersk-katolska

¹⁴ McNamara 2018.

mässan har valt ”återkommer i härlighet”, och hela acklamationen har haft samma språkdräkt alltsedan 1969.¹⁵

Den fornkyrkliga Jakobsliturgin – som används framförallt inom västsyrisk tradition – har en snarlik acklamation efter Herrens egna ord i nattvardsbönen: ”Din död förkunnar vi, Herre, och din uppståndelse bekänner vi.”¹⁶ Det är inte långsökt att tänka sig att det är härifrån inspirationen kom 1969.

Denna första variant av acklamationen framstår som något av ett huvudalternativ: den ligger först även i det latinska ordinarieret och är i det svenska missalet den enda som har noter i själva nattvardsbörens text. Melodin är densamma som i Svenska kyrkans handbok.

2. *Quotiescumque manducamus panem hunc et calicem bibimus, mortem tuam annuntiamus, Domine, donec venias*, ”Så ofta vi äter detta bröd och dricker av kalken, förkunnar vi Herrens död, till dess han kommer.” Det är samma bibeltext ur 1 Kor 11:26 som i *Mortem tuam* men här som ett direkt citat. På latin riktas den dock direkt till Kristus: ”*din* död ... till dess *du* kommer.”

3. *Salvator mundi, salva nos, qui per crucem et resurrectionem tuam liberasti nos*, ”Fräls oss, Herre, världens frälsare. Genom ditt kors/din död och din uppståndelse har du förlösat oss.”¹⁷

Momentet Trons mysterium har kallats för en ”anamnetisk acklamation”.¹⁸ Församlingsacklamationen innehåller två eller tre led: kyrkan bekänner Kristi död, förkunnar hans uppståndelse, till dess han kommer åter [i härlighet]. Variant 1 har med alla

15 Epost från A. Piltz enligt ovan n. 7: ”Redan från början fanns acklamationen *Mortem tuam* i den svenska form som fortfarande brukas. '(återkommer) i härlighet' lades till av rytmiska skäl; det låter inte bra med bara 'till dess du kommer'. I efterhand beklagar jag att man inte återgav 'återkommer' med 'kommer åter', som onekligen låter bättre.”

16 Jasper & Cuming 1987, s. 92.

17 Latinets ”per crucem” har i 1969 och 1987 års översättningar formulerats friare som ”din död” medan 2013 har den ordagranna lydelsen ”ditt kors”.

18 Cabié 1986, s. 207.

tre led, variant 2 det första och det sista, variant 3 de två första leden. Med lite olika formuleringar och betoningar handlar det alltså om påskmysteriet som blir närvarande var gång sakramentet firas. Det är detta, snarare än realpresensen i sig, som är trons mysterium.¹⁹

Den formulering som vunnit hävd inom Svenska kyrkan är alltså en något modifierad översättning av det fullödigt treledade alternativet *Mortem tuam* i den reformerade romerska liturgin. Men hur blev denna romersk-katolska text en del av Svenska kyrkans nattvardsordning? Och varifrån kommer den melodi som nu återfinns inte bara i Stockholms katolska stifts missale utan även i musikbilagan till *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan 2017*? Svaret verkar i bägge fallen vara: arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse och dess liturgiska material.

Textens väg in i Svenska kyrkan

1959 bildades arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse – med litet a och förkortat aKF – som samlande organ för den högkyrkliga rörelsen inom Svenska kyrkan.²⁰ Namnet anknöt till Fader Gunnar Rosendals programskrift *Kyrklig förnyelse* från 1935.²¹ Ett av rörelsens signum har varit att ge ut liturgiskt material. Dessa missalen och missaletillägg har haft en betydligt vidare brukarkrets än arbetsgemenskapens egna medlemmar.²²

Den första gång församlingsacklamationen *Mortem tuam*, dock utan prästens inledningsord, finns i tryck för allmän spridning inom Svenska kyrkan är i *Svensk mässa*. Den utgavs av aKF:s kommission för pastorala och liturgiska frågor genom Anders Ekenberg 1971 – alltså något år efter det reformerade romerska missalet kommit ut.²³

19 McNamara 2018.

20 Björn Fyrlund har kallat aKF ”den medlemsorganiserade delen, av folkförelsekaraktär, av högkyrkligheten”. Fyrlund 2019, s. 630.

21 Rosendal 1935, vilken utgör första bandet i en hel skriftserie av Rosendal: *Kyrklig förnyelse I–IX* (1935–1972). Under åren 1941–1969 gav Jan Redin i Långasjö ut *Rundbrev om Kyrklig Förnyelse*, och 1953–1968 utkom *Kyrklig förnyelse: tidskrift för kyrkliga förnyelsesträvanden*, grundad av Hugo Blennow.

22 Sandahl 2010 skildrar aKF:s historia.

23 *Svensk mässa* 1971.

I Svenska kyrkan hade dessförinnan 1968 års kyrkohandboks-kommitté tillsatts. Den markerar det breda genomslaget på svensk mark för den liturgiska rörelsen och dess ideal. Denna rörelse var sammantvinnad med den ekumeniska rörelsen och bibelrörelsen, för att använda Lars Eckerdals termer.²⁴ Dess internationella och ekumeniska karaktär gjorde att alla kyrkor som har del i den västliga kristenhetens liturgiska arv påverkades av vad som hände i Rom.

Den svenska kommitténs arbete mynnade med tiden ut i *Den svenska kyrkohandboken* 1986 (HB 86). Man inledde sitt arbete med att 1969 initiera en omfattande försöksverksamhet där olika typer av liturgiskt material prövades i församlingsmiljö. *Svensk mässa* måste 1971 ses i detta sammanhang: som ett försök att påverka en kommande kyrkohandbok i önskad riktning.

Nattvardsbönerna i *Svensk mässa* innehåller två av det romersk-katolska missalets tre acklamationer: *Mortem tuam* och *Quotiescumque manducamus* finns med, däremot inte *Salvator mundi*. Formuleringarna följer ordagrant den svenska versionen av den romersk-katolska mässan, inklusive tillägget om härligheten i *Mortem tuam*:

Din död förkunnar vi, Herre, och din uppståndelse bekänner vi, till dess du återkommer i härlighet.

F. Så ofta vi äter detta bröd
och dricker av kalken,
förkunnar vi Herrens död
till dess han kommer.

F. Din död förkunnar vi, Herre,
och din uppståndelse bekänner vi,
till dess du återkommer
i härlighet.

Svensk mässa 1971, Pro Veritate förlag.

²⁴ Eckerdal 1994, s. 29–45.

Acklamationen hämtades direkt ur Stockholms katolska stifts översättning av mässordinariet från 1969. Det finns annat material i svensk mässa, exempelvis nattvardsbönerna III och XI, som explicit hämtats ur *Missale Romanum* 1970: tredje och fjärde eukaristiska bönen, vilket också anges; de översättningarna är Ekenbergs egna.²⁵ De båda församlingsacklamationerna återfinns efter instiftelseberättelsen i tolv av femton nattvardsböner i materialet.

I *Svensk mässa* 1971 lanseras alltså acklamationen *Mortem tuam* efter instiftelseberättelsen för Svenska kyrkans del i den översättning som blir den hävdvunna. Formuleringen som föreslås hämtas direkt ur det romersk-katolska missalet och kommer med tiden att föras in i HB 86. Men vägen dit är långt ifrån spikrak.

Gudstjänstordning 1976 och missale 1977

1976 publicerade Svenska kyrkan den alternativa ordning för mässan som fram till 1986 kunde användas parallellt med *Den svenska kyrkohandboken* 1942 (HB 42). Denna *Gudstjänstordning 1976* (GO 76) antogs av kyrkomötet 1975 och markerar på flera punkter betydande framsteg vad gäller liturgin, inte minst de eukaristiska bönerna. Här implementeras den allmänkyrkliga förståelse av nattvardsbönens innehåll och struktur som vuxit fram ekumeniskt.²⁶ HB 42 hade infört en bön efter prefation och Sanctus. Denna leder över i instiftelseberättelsen och därefter följer Fader vår. Det var ett slags halv nattvardsbön.²⁷ Nu gick man vidare och antog tre fullständiga

25 *Svensk mässa* 1971, s. 26. Ekenberg skriver i epost till mig 2019-10-25 att det var av praktiska skäl som han valde katolska stiftets översättning av acklamationen. Vad gäller tredje och fjärde eukaristiska bönen hade han inte tillgång till den romersk-katolska provöversättningen: "[D]en fanns inte publicerad utan fanns bara i stenciler som de katolska församlingarna hade. Det lilla ur den provöversättningen som jag hade sett eller hört hade inte övertygat mig; det var antagligen därför jag inte gjorde några ansträngningar att få tag i den och ta ställning till den."

26 Jfr Pahlmblad 2000.

27 Bönen är skriven av Yngve Brilioth. Se Eckerdal 2016, kap. 7.

Redan 1926 tog Brilioth och Nathan Söderblom fram en nattvardsbön som skulle läggas mellan prefationen och instiftelseorden. Förslaget realiserades

eukaristiska böner; i detta sammanhang aktualiserades också församlingsacklamationen.

I GO 76 hittar vi församlingsacklamationen för första gången i en officiellt antagen ordning för Svenska kyrkan, i nattvardsbönerna B och C och nu med lydelsen:

Hans död förkunnar vi, hans uppståndelse bekänner vi till
dess han kommer åter i härlighet.²⁸

Utöver att prästens introducerande ord ännu inte finns med, är några saker i själva acklamationen värda att notera:

- tilltalet är indirekt såsom i den bibliska förlagan: ”Hans död”,
- tilltalsordet ”Herre” har måst utgå vid det indirekta tilltalet,
- före ”hans uppståndelse” ligger ett kommatecken istället för ett ”och”,
- istället för ”återkommer” heter det ”kommer åter”,
- den avslutas med ”i härlighet”.

Den svenska kyrkohandboken 1986 ändrar senare tillbaka till direkt tilltal och kan återställa ”Herre”. I övrigt etableras 1976 den formulering av församlingssvaret som blir den svensk-kyrkliga traditionens. Varför dessa förändringar jämfört med den formulering som fanns i *Svensk mäs*sa och den svenska översättningen av det romersk-katolska missalet, och vem är det som fört in momentet i handboksarbetet?

I förarbetena till *Gudstjänstordning* 1976 finns i det material som tas upp för behandling vid kyrkomötet 1975 totalt sex nattvardsböner för högmässan och ytterligare sex för olika temamässor (SOU 1974:66). I dessa återfinns två olika acklamationer som bägge går till-

aldrig men texten blev istället underlag till en bön vid nattvardsgång, ”Vinträdet och grenarna”, i *En liten bönbok* i psalmboken 1942 nr. 121; Brilioth anges där som författaren (bönen har i *En liten bönbok* 1986 nr. 197, i 2005 års utgåva är den inte längre medtagen). Se Eckerdal kap. 5 och Bexell 1997, s. 148–150. Jfr Brilioth 1951, s. 388.

28 GO 76, s. 29–30.

baka på *Missale Romanum*: ”Din död förkunnar vi. Din uppståndelse bekänner vi. Din återkomst förbjuder vi”, som är en parafrasering av *Mortem tuam* (nattvardsbön B), och ”När vi äter detta bröd och dricker detta vin förkunnar vi Herrens död till dess han kommer”, en variant av *Quotiescumque manducamus* – notera dock bytet av ”kalk” mot ”vin” (nattvardsbön C, E och Kornbrödmässan).²⁹ Ingenstans i motiveringarna finns någon argumentation för bruket av dessa acklamationer eller några resonemang kring formuleringarna.³⁰

I bakgrunden finns den liturgiska försöksverksamheten 1969–1972. En bilaga till 1974 års förslag redovisar och utvärderar dessa försöksordningar (SOU 1974:68). I tre etapper hade provordningar testats i väl avgränsade kretsar, en handfull församlingar i varje stift.³¹ Här finns acklamationen ”När vi äter detta bröd” med i bihangen 1 B ”Material för försöksverksamheten 2” (februari 1970) och 1 C ”Material från försöksverksamheten 3” (september 1971).³² Det första belägget för en församlingsacklamation efter instiftelseberättelsen ur ett material från Svenska kyrkan kan därmed dateras till februari 1970, alltså året före Ekenberg i *Svensk mässa*. Det är dock i vad som måste karaktäriseras som ett internt arbetsmaterial. Därtill är det en annan acklamation är den som senare vinner hävd.

De på sin tid omtalade försöksmässorna från Västerås stift 1971 och Göteborgs stift 1972 – återgivna i SOU – innehåller däremot inga församlingsacklamationer, trots att dessa ordningar influerades från den liturgiska rörelsens håll genom Västerås biskopen Sven Silén (Lutherska Världsförbundets observatör vid Andra Vatikanconciliet) och domprosten i Göteborg Per-Olof Sjögren (aKF:s ordförande 1967–1977).³³

29 *Svenska kyrkans gudstjänst Band 1*, s. 20ff. samt s. 81. Bönerna A, D och F har ingen acklamation.

30 *Svenska kyrkans gudstjänst Band 1*, s. 141 och 155.

31 *Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 2*, s. 9 anger för etapperna två och tre 113 resp. 124 försöksförsamlingar i landet som helhet, 73 respektive 90 av dessa inkom med någon form av utvärdering.

32 *Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 2*, s. 133, 213. Material 1 var mest principiella resonemang medan Material 4 innehöll musikförslag.

33 *Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 2*, s. 375ff. Vad gäller Västeråsmässan skriver

En acklamation efter instiftelseberättelsen etableras dock vid ungefär denna tid exempelvis i så olika samfund som Church of England (1971) och Svenska Missionsförbundet (1983).³⁴ De tre nya romersk-katolska eukaristibönerna blev stilbildande för andra kyrkors liturgireformer under 1900-talets senare hälft. På detta sätt kom även den nyskapade församlingsacklamationen in i olika reformatoriska kyrkors liturgier. Så ock i Svenska kyrkans – och det sker vid kyrkomötet 1975.

Inför kyrkomötet hade Ragnar Holte, professor i etik med religionsfilosofi, och Lars Hartman, tillförordnad professor i Nya testamentets exegetik, skrivit remissvar för Teologiska fakulteten i Uppsala på förslaget till gudstjänstordning i SOU 1974:66. De menade att acklamationen ”Din död förkunnar vi” bryter gången i nattvardsbönen genom att den riktas till Sonen istället för Fadern. De förespråkar därför formuleringen ”Hans död förkunnar vi”.³⁵ Detta skulle, som vi sett, komma att få genomslag.

I kyrkomötet kom det att utöver handbokskommitténs föreliggande ”tre stora motioner med förslag till fullständiga ritual för högmässa”.³⁶ I arbetet bakom dessa fanns i alla tre fallen högkyrklighetens folk med. De tre var:

Sune Garmo i *Vi firar mässa* 2006: ”Under mottot ’Vi firar mässa’ växte från 1969 under de följande åren tre alltmer förbättrade versioner fram, nämligen 1970, 1971 ... och 1973”, s. 25.

34 För Church of England i *Alternative Services* 3 1971. Acklamationen lyder där: ”Christ has died; Christ is risen; In Christ shall all be made alive” (s. 29). I den senare antagna ASB 1980 finns acklamationen med i den form den har i 1973 års romersk-katolska översättning: ”Christ has died; Christ is risen; Christ will come again” (s. 132ff.). Vad gäller Missionsförbundet, se nedan n. 57.

35 Helander 1975. Jfr Remissammanställning 1975, s. 55–59.

36 Kyrkomötets andre vice ordf. biskop Gert Borgenstierna i det inledande anförandet vid behandlingen av gudstjänstordningen. *Allmänna kyrkomötet 1975:1*, protokoll nr 12–14, s. 90.

En frågeställning som faller utanför denna uppsats ram är den om hur dessa olika närstående aktörer arbetar med samma material. Västerås, Göteborg och aKF bearbetar alla den enda (och rudimentära) nattvardsbönen i HB 42. Samtliga tre tillför då ett avsnitt efter instiftelseberättelsen. Två saker är här intressanta: dels att det tillförda avsnittet i de olika förslagen uppenbart arbetar utifrån någon gemensam förlaga, dels att den högkyrkliga rörelsens folk fanns med i dessa olika kretsar. Jfr Helander 1980. Det kan finnas anledning att återkomma i denna fråga.

1. *Västerås* (Mot. 1975:28). Biskop Silén lägger tillsammans med Sune Garmo och flera andra fram en motion där Västeråsmässan finns i en bearbetad version (1973 års ordning). Huvudförfattare bör jämte Silén ha varit två högkyrkliga: dels Garmo, som under åren 1961–1975 var stiftsadjunkt i Västerås med ansvar för det kyrkliga studiarbetet, dels Sven Helander, docent och forskare i nordisk liturgi. De tillhörde den arbetsgrupp som tagit fram Västerås-materialet och var båda närvarande under kyrkomötet: Garmo som prästerlig ledamot av kyrkomötet och medlem av det utskott som behandlade handboksförslaget och Helander som sekreterare i samma utskott.

Motionen innehåller ingen församlingsacklamation, däremot en mycket kort alternativ anamnes mellan instiftelseberättelse och amen, vilken uppenbart inspirerats av acklamationen: ”Helige Fader, när vi bryter detta bröd och firar denna måltid förkunnar vi Herrens död och uppståndelse till dess att han kommer. Din är äran och härligheten i evigheternas evighet.”³⁷

2. *Göteborg* (Mot. 1975:34). P-O Sjögren skrev tillsammans med biskop Bertil E. Gärtner – bägge två tillhörande den högkyrkliga rörelsen – en motion baserad på Göteborgsmässan; inte heller i denna bearbetning finns det med någon acklamation efter instiftelseberättelsen.³⁸

3. *Rune Klingert–aKF* (Mot. 1975:71). Anders Ekenberg och Christer Pahlmblad hade skrivit ihop ett underlag till Rune Klingert som i kyrkomötet bearbetades till en motionstext. Ekenberg och Pahlmblad träffades första gången på aKF:s arbetskonferens 1969 och satt i arbetsgemenskapens pastoralliturgiska kommission.³⁹ Klingert

³⁷ *Allmänna kyrkomötet 1975:4*, Saml. 4 Motioner, Mot. 1975:28, s. 6. Även Silén et al. anger att de tagit intryck av remissyttrandet från Holte och Hartman, men på en annan punkt: i instiftelseorden ströks i motionstexten ordet ”Gud” i instiftelseorden (”tog han ett bröd, tackade *Gud*, bröt det”) för att inte bryta bönens riktning. Silén 1975 återger 1973 års ordning.

³⁸ *Allmänna kyrkomötet 1975:4*, Saml. 4 Motioner, Mot. 1975:34.

³⁹ Sandahl 2010, s. 200f. Förf. anger felaktigt att Ekenberg och Pahlmblad gav underlaget till ”den motion som i kyrkomötet läggs fram av Sune Garmo

tillhörde även han aKF och var sedan 1968 prästerlig representant i kyrkomötet för Luleå stift; med tiden kom han att tas i anspråk som expert i 1982 års revisionsgrupp.

Vad gäller församlingsacklamationen argumenterade Ekenberg-Pahlmblad i sitt underlag för att när Svenska kyrkan nu ville aktualisera en acklamation efter instiftelseberättelsen så borde man ta den som redan fanns i bruk på svensk mark, det vill säga det romersk-katolska stiftets – så som Ekenberg föreslagit redan 1971.⁴⁰ Utformningen av momentet skulle då vara gemensam för kyrkorna på svensk mark och därmed ett bidrag till enhetssträvandena. Under intryck av Holtes/Hartmans argumentation bearbetas emellertid texten i den motion Klingert under kyrkomötet skriver och undertecknar tillsammans med Ulla Roland och Anders Holmberg. I de bägge nattvardsbönerna där finns den formulering av *Mortem tuam* som senare också blir mötets beslut: ”Hans död förkunnar vi, hans uppståndelse bekänner vi till dess han kommer åter i härlighet.”⁴¹ Två förändringar av acklamationen blir kännetecknande för dess svenskkyrkliga form: dels att ”och” mellan förkunna Kristi död och bekänna hans uppståndelse ersätts av ett kommatecken, dels att ”återkommer” blir ”kommer åter”.

Beredningsutskottet i kyrkomötet tvingades snart konstatera att handbokskommitténs förslag inte hade tillräckligt stöd.⁴² De olika konkurrerande motionerna arbetades då under pågående kyrkomöte samman med kommitténs. Efter intensiva insatser kunde utskottet presentera ”*ett enda och helt nytt* alternativ till handboken 1942”, och detta förslag karaktäriserades som ”ett under tillkommet genom

m.fl.” Garmo stod istället bakom Västeråskretsens Mot. 1975:28.

⁴⁰ Underlaget som Ekenberg och Pahlmblad gemensamt arbetade fram finns i Christer Pahlmblads arkiv (Lund).

⁴¹ *Allmänna kyrkomötet 1975:4*, Saml. 4 Motioner, Mot 1975:71, s. 12f.

⁴² Klingert har beskrivit arbetet vid kyrkomötet 1975 i Klingert 1989, kap. 6. Boken var prästmötesavhandling för 1989 års prästmöte i Luleå stift. Klingert återger biskop Ragnar Askmarks generösa kommentar efter kyrkomötet. Han var handbokskommitténs ordförande men uttryckte efter kyrkomötet 1975 bara glädje: ”Jag ser ju att resultatet blev bättre” (s. 67).

Andens ledning”.⁴³ I den GO 76 som antas har nattvardsbönerna reducerats från sex ordinarie och lika många för temamässor till totalt tre (A–C). Endast en av dessa hämtades från handboks-kommitténs förslag (C). Två av dem har en acklamation (B och C): ”Hans död förkunnar vi.”⁴⁴ I den officiella kommentarvolymen till GO 76 motiveras inte ordvalet, trots att många andra närliggande formuleringar, till exempel själva instiftelseberättelsen, kommenteras i detalj. Om momentet i sig heter det:

Nattvardshandlingen är efter Herrens befallning ”åminnelsen” i den meningen att försoningens mysterium aktualiseras, ”representeras” (åter görs närvarande) i mässan. Hela frälsningshistorien är närvarande – det som har skett, offret en gång för alla, och det som skall ske, när Gud blir allt i alla. I bönealternativen B och C finns en *acklamation* där hela församlingen stämmer in i tacksägelsebönen med ord där detta stora perspektiv kommer till uttryck. Till formuleringen jfr 1 Kor 11:26 (”Herrens död” = försoningens offer), Matt 26:29.⁴⁵

Pahlmblads och Ekenbergs gemensamma idé om en ekumeniskt förankrad formulering av ”Din död...” realiserades inte. Ändå har Christer Pahlmblad, enligt Dag Sandahl, senare karakteriserat denna motion som ”aKF:s största framgång i kyrkomötet för den påverkade och delar kom in i handboken in extenso”.⁴⁶ Omdömet har när det gäller nattvardsbön B och församlingsacklamationen täckning.

43 *Allmänna kyrkomötet 1975:1*, protokoll nr 12–14, s. 90. Bedömningen är Borgenstiernas. Som inledning till plenarförhandlingarna yrkade Silén, Sjögren och Klingert bifall till Beredningsutskottets förslag och lät därmed sina egna motioner falla. Se även s. 92–94.

44 Nattvardsbön A i GO76 är den kompletterade version av bönen i HB 42 som i HB 86 blir nattvardsbön D och i HB 2017 nr 5. Nattvardsbön B tas inte med i HB86 (men återges som nattvardsbön IV i aKF:s *Missale* 1988). Nattvardsbön C i GO76 blir alt. F i HB 86 och nr 12 i HB 2017.

45 *Den nya gudstjänstordningen för Svenska kyrkan* 1976, s. 52. Detta avsnitt är enligt uppgift i förordet (s. 3) skrivet av Lars Eckerdal, då sekreterare i handboks-kommittén.

46 Sandahl 2010, s. 201.

TVÅ FRÅGOR LÅTER SIG INTE SLUTGILTIGT BESVARAS UTAN OMFATTANDE ARKIVARBETE: Vem är det som för in acklamationerna första gången i den officiella försöksverksamheten 1970 och i förslaget 1974 och varför väljer handbokskommittén andra översättningar av *Quotiescumque manducamus* (1970) och *Mortem tuam* (1974) än det romersk-katolska stiftets/Ekenbergs? Högst sannolikt var det Pehr Edwall som plockade upp acklamationen.⁴⁷ Å andra sidan låg det, som påpekats ovan, i tiden. Skeendena inom och utom kommittén är närmast parallella. Handbokskommittén lyckas heller inte etablera en annan formulering än den som Ekenberg lanserade 1971 och Klingerts motion bearbetade 1975. Som redan påpekats användes försöksordningarna i små kretsar och hade därmed begränsad verkan.

Ekenberg och Pahlmblad fortsatte sitt samarbete genom att 1977 ta fram ett *Missale* baserat på GO 76, även denna gång på aKF:s uppdrag. Missalet återger de två första nattvardsbönerna men utelämnar alternativ C. Bön A har alltså ingen acklamation alls medan B innefattar ”Din död förkunnar vi”. Här hittar vi nu också melodin till momentet för första gången i ett svenskkyrkligt gudstjänstmaterial.⁴⁸

47 Lars Eckerdal i epost till mig 2019-10-11: ”Det jag kan tänka mig är ett skede i kommittéarbetet där det i och för sig naturliga förslaget till någon form av acklamation kan ha aktualiserats av en eller flera. I ett sådant samtal kan detta förslag ha fångats upp och vid bordet då eller senare åtföljts av förslaget. Tvivelsutan bör man på goda grunder anta att den lyhörde och kreativa personen var prostens m.m. Pehr Edwall. I kommittékretsen var han den allra mest inläste och kreativa i synnerhet vad gäller mässans liturgi. Men: det är en gissning, om än en kvalificerad.” Lars Aldén, som jämte Eckerdal var sekreterare i handbokskommittén, bekräftar med hjälp av sina sparade papper uppgiften till mig i epost 2019-10-31: ”Jag menar, att det är *högst sannolikt* att det var Pehr Edwall som tog in acklamationen.” Aldén hänvisar till ett underlag av Edwall med förslag till kanonböner daterat 1972-11-28. Edwall var inspirerad främst från engelskt håll, jfr Edwall 1974, s. 205.

48 *Missale* 1977.

... och melodins

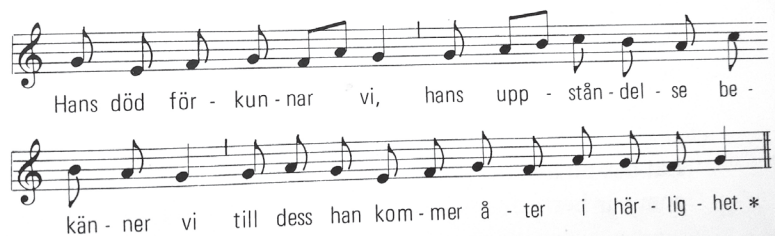
I 1977 års missale finns på sidan 79 i nattvardsböen B den tonsättning av församlingsacklamationen som vunnit hävd på svensk mark. En fotnot anger att melodin är komponerad av Eric Wreding. Han var organist i Kristus Konungens romersk-katolska församling i Göteborg och har berättat hur den kom till:

Denna melodi komponerades bokstavligen på fem minuter under en samling i Astridsalen i den katolska skolan i Göteborg lördagen före Första söndagen i advent [1969, ML]. Samlingen syftade till att informera församlingen om det nya mässordinariet i Pauls VI:s Missale, som skulle brukas för första gången dagen därpå, och för att öva den musik som Lars Edlund komponerat till de nya texterna. Plötsligt upptäcktes att det inte fanns någon musik till acklamationen efter konsekrationen. Kyrkoherden, Monsignor van Pottelsbergher de la Potterie, bad mig att hitta på något där och då, och jag satte mig i ett lugnt hörn av salen. Efter ungefär fem minuter återvände jag med denna melodi. När jag ser tillbaka är det intressant att notera att av all den musik som jag komponerat för liturgin på svenska så är det bara denna korta melodi som verkar ha överlevt.⁴⁹

Melodin är, som noterats ovan, införd i Stockholms katolska stifts båda svenska utgåvor av missalet. Man kan ju fråga sig med vilken rätt Ekenberg-Pahlmblad 1977 tryckte av Wredings komposition. Det är nog så enkelt som att man inte ställde den typen av frågor i allt liturgiskt experimenterande i romersk-katolska och Svenska kyrkan under 1960- och 1970-talen. Den liturgiska rörelsen var ekumenisk och material i form av texter och noter stencilerades eller spreds på annat sätt och plockades upp. Ingen gjorde anspråk på någon copyright utan såg det med största sannolikhet som att man tjänade kyrkan med sina gåvor och insatser. Missalet 1977 angav dock noggrant, som vi sett, Wreding som kompositör.

⁴⁹ Epost från Eric Wreding de Évora till mig 2018-05-10.

Alla Hans död förkunnar vi,
 hans uppståndelse bekänner vi
 till dess han kommer åter i härlighet.

Missale 1977, Noteria förlag.

Textens och melodins vidare öden och äventyr

När den nya kyrkohandboken slutligen antagits 1986 gav Pahlmblad 1988 på aKF:s uppdrag ut ett nytt och rejält utökat missale.⁵⁰ I HB 86 finns församlingsacklamationen med i samtliga åtta nattvardsböner (A–H).⁵¹ Däremot saknas i den officiella utgåvan såväl prästens introduktion som en melodi. I nattvardsbön B, som arbetades fram med tanke på de framförallt gammalkyrkliga grupperingarna, är acklamationen dock satt inom parentes; från detta håll fanns en markerad oro över vad man uppfattade som romersk-katolsk mässofferslära i nattvardsbönerna. Skepsisen gällde framförallt epiklesen och anamnesen men kunde också appliceras på församlingsacklamationen.⁵² Den har 1986 formuleringen:

Din död förkunnar vi, Herre, din uppståndelse bekänner vi
till dess du kommer åter i härlighet.

⁵⁰ *Missale* 1988.

⁵¹ Ang. nattvardsbönerna i HB 86, se Stetson 1987.

⁵² Se t.ex. Juelsson 1978 och 1980.

Det är alltså samma ordalydelse som fyrtio år senare återfinns i HB 2017. Varför acklamationens tilltal har omformulerats anges 1985 av den revisionsgrupp som arbetade fram det slutgiltiga underlaget för Centralstyrelsens förslag till kyrkomötet:

I acklamationen har en ändring gjorts i jämförelse med lydelsen i GO 76. Pronominet ”hans” har ersatts av ”din”. Detta är ju en församlingsacklamation. Här uttrycker församlingen sin upplevelse av Kristi verkliga närvaro i brödet och vinet och då är det naturligare att tilltala den närvarande än att tala om honom i tredje person som om han inte var där.⁵³

1985 års förslag hade dock inte med ordet ”Herre” utan löd ”Din död förkunnar vi, din uppståndelse ...” Kanske var det bara en kvarleva av 1976 års formulering, där man ju av språkliga skäl inte kunde ha med Herre. Ordalydelsen i HB 86 ansluter hur som helst till 1 Kor 11:26 som talar om att just förkunna ”Herrens död”, och överensstämmer dessutom med det romersk-katolska missalet. Det var Centralstyrelsen, med kyrkosekreteraren Carl Henrik Martling som föredragande, som ville förtydliga acklamationens riktning till Kristus. I förslaget till kyrkomötet skriver man: ”... bödens adressat inte såsom tidigare är Fadern utan Sonen. Detta bör tydliggöras genom tillägg av ordet Herre: ’Din död förkunnar vi, Herre’.”⁵⁴

I det pahlmbladiska missalet 1988 finns acklamationen i samtliga nattvardsböner, med ett undantag när.⁵⁵ Här har också prästens

53 *Svenska kyrkans gudstjänst Band 8*, s. 163. Detta är 1982 års revisionsgrupps förslag till kyrkomötet 1986.

54 Centralstyrelsens skrivelse till kyrkomötet CsSKr 1986:2, i *Kyrkomötet 1986:2*, bihang 2 nr 2, s. 38. Centralstyrelsen poängterade med Martling vidare att förändringen från *Hans* till *Din* död innebär ”en församlingens medvetna proklamation av Kristi närvaro i församlingen”. Under behandlingen i kyrkomötet framhöll Evangelisationsutskottet, som beredde ärendet: ”Vad beträffar acklamationen föreslår utskottet att den bibehålls i andra person, då den här uppfattas som ett rop till den närvarande Kristus och därmed ett starkt uttryck för realpresensen.” Evangelisationsutskottets betänkande KE 1986:7, i *Kyrkomötet 1986:4*, bihang 8 nr 7, s. 20.

55 *Missale 1988*, s. 291ff och 346ff. Acklamationen är utöver nattvardsbön I–V

inledning *Mysterium fidei* tillfogats. Den är i mässtexten satt inom parentes: missalet vill peka på en möjlighet som ligger utanför handbokens antagna text men samtidigt måste anses vara inom ramen för liturgisk frihet. För att orden ”Trons mysterium” inte skulle hänga i luften valde Pahlmblad att ge möjlighet till en något längre formulering:⁵⁶

Därför firar vi detta trons mysterium.

(Därför firar vi detta trons mysterium.)

Alla Din död förkunnar vi, Herre,
din uppståndelse bekänner vi
till dess du kommer åter i härlighet.

The image shows musical notation for a liturgical text. It consists of three staves of music. The first staff is a single note on a treble clef staff, with the lyrics "(Därför firar vi detta) trons my - ste - ri - um." written below it. The second and third staves are a pair of treble clef staves, with the lyrics "Alla Din död för - kun - nar vi Her - re, din upp - stån - del - se" on the second staff and "be - kän - ner vi till dess du kom - mer å - ter i här - lig - het." on the third staff. The music is written in a simple, rhythmic style.

Missale 1988, Noteria förlag. I noterna finns en parentes som möjliggör en kortare och en längre formulering av prästens parti.

(ur HB 86) även införd i de alternativa eukaristibönerna VI–XII. Undantaget är nr XII, Dider Rimauds långa och särpräglade text ur *Les Arbres dans la Mer* från 1975; hela bönen växelläses mellan präst och församling och innehåller en annan församlingsacklamation efter instiftelseorden (s. 361ff).

56 Notera dock att i notbilden finns en annan parentes, som möjliggör en kortare och en längre formulering av prästens parti. Jfr den friare översättningen i 1973 års engelskspråkiga romersk-katolska missale: "Let us proclaim the mystery of faith"; 2011 års översättning har det korta "The Mystery of Faith", se "Excerpts from the Order of Mass".

Både präst och församling kan i missalet 1988 sjunga sina partier; de finns med noter i själva nattvardsböerna. Källhänvisningarna på sidan 32 anger Erik [sic!] Wreding som kompositör till acklamationen. Vem som tonsatt prästens parti framgår inte, men enligt muntlig uppgift från Anders Ekenberg till mig är det han. Samma melodi finns i Stockholms katolska stifts missale 1987 och 2013; den fungerar med såväl den romersk-katolska och svenskkyrkliga textvarianten eftersom första tonen kan fungera som recitationston. Senast är det alltså ur 1987 års altarmissale eller dess arbetsmaterial som Pahlmblad, om han inte redan hade dem, av Ekenberg får tillgång till dennes tonsättning.

Inflöde i frikyrklig tradition

Ganska tidigt har ett läst ”Din död förkunnar vi” efter instiftelseberättelsen också hittat in i den frikyrkliga traditionen. Som nämnts finns momentet med i en av nattvardsordningarna i 1983 års handbok för Missionsförbundet och Svenska Alliansmissionen och lyder då: ”Din död förkunnar vi, din uppståndelse bekänner vi, till dess du kommer åter i härlighet.”⁵⁷ Det är alltså samma formulering utan ”Herre” som 1985 kommer att sändas till Centralstyrelsen och därefter läggas fram för Svenska kyrkans kyrkomöte. 1975 års handboks-kommitté inom Missionsförbundet och 1982 års revisionsgrupp inom Svenska kyrkan utformade i samarbete med varandra hela den nattvardsbön, inklusive acklamation, som återfinns i 1983 års ordning för Missionsförbundet och HB 86 för Svenska kyrkans del.⁵⁸

57 *Handbok* 1983, s. 94. Detta är i Nattvardsgudstjänst alt. I, vid alt. II saknas acklamationen (s. 100). Acklamationen finns också med men omgjord till ett anamnetiskt avsnitt i den nattvardsbön som finns i ordningen för Nattvard med sjuka (s. 105).

58 *Svenska kyrkans gudstjänst Band 8*, s. 163. Revisionsgruppen motiverar: ”1. Det måste betraktas som en stor ekumenisk händelse om två samfund i Sverige kan enas om en gemensam nattvardsbön och alltså be med samma ord vid nattvardsfirandet. 2. Det finns på ett flertal platser s k samarbetskyrkor mellan Svenska kyrkan och Svenska Missionsförbundet. För dessa kyrkor skulle en gemensam nattvardsbön vara av mycket stort värde.” I Svenska kyrkans HB 86 återfinns den som nattvardsbön F (HB 2047 nr 12).

2003 års Kyrkohandbok för Missionskyrkan innehåller tre nattvardsböner som alla har med församlingsacklamationen (A–C). Man har tillfört ett fakultativt inledande ”Detta är trons mysterium” men också omformulerat själva acklamationstexten. Genom att lägga in ”Kristus” som tilltalsnamn tydliggörs riktningen i bönen utan att ordet ”Herre” behöver användas: ”Kristus, din död förkunnar vi, din uppståndelse bekänner vi, till dess du kommer åter i härlighet.”⁵⁹

2005 hittar vi ett fullständigt moment med introduktion och acklamation även i *Gudstjänstboken*, som är en gemensam handbok för Evangeliska Frikyrkan, Pingströrelsen, Svenska Alliansmissionen och Svenska Baptistsamfundet: ”Detta är trons mysterium. – Kristus, din död förkunnar vi, din uppståndelse bekänner vi, till dess du kommer åter i härlighet.”⁶⁰ Texterna följer alltså versionen i 2003 års handbok för Missionskyrkan.

Formuleringarna förs i ett senare skede med när Metodistkyrkan i Sverige, Svenska Baptistsamfundet och Svenska Missionskyrkan tillsammans bildar Equmeniakyrkan. Den gemensamma handbok som togs fram i en provupplaga 2016 inkluderar Trons mysterium med två versioner av acklamationen. Förutom 2003 års variant finns även: ”Detta är trons mysterium. – Kristus har dött. Kristus är uppstånden. Kristus kommer i härlighet.” Till denna senare formulering finns det anledning att återkomma nedan. När kyrkokonferensen 2019 antog Kyrkohandbok för Equmeniakyrkan fanns där några justeringar av texten till trons mysterium i dess ena variant: ”*Vi firar* trons mysterium. – Kristus har dött. Kristus är uppstånden. Kristus kommer *åter* i härlighet” (mina kurs.).⁶¹

⁵⁹ *Kyrkohandbok* 2003, s. 39ff..

⁶⁰ *Gudstjänstboken* 2005, s. 31–34. Trons mysterium med församlingsacklamation ingår i Nattvardsgudstjänst I (men inte II eller Nattvardsandakt), och där finns tre nattvardsböner; församlingsacklamationen ingår i alla tre. I nattvardsbön I utan introduktion, i nr II med fakultativ introduktion, i nr III med obligatorisk introduktion.

⁶¹ *Kyrkohandbok/Provupplaga* 2017. På s. 4 anges att texterna och bönerna arbetats fram av en kommitté; som källor för arbetet anges bibeln, kyrkans gudstjänsttradition ”samt Equmeniakyrkans bildarsamfundets handböcker”. Nattvardsbönerna finns på s. 54–57. *Kyrkohandbok* 2019, s. 69–73 (tre nattvardsböner). Jfr även Equmeniakyrkans webbplats, gudstjanst.se.

I ingetdera fallet finns några noter till momentet medtagna i de frikyrkliga gudstjänstböckerna.

Vägen mot HB 2017

När Svenska kyrkan 2002 fått en ny evangeliebok med omarbetade kollektböner blev alla missalen obsoleta. aKF gav då Henrik Glam-sjö, Mikael Isacson och undertecknad i uppdrag att revidera 1988 års utgåva. Det omarbetade och kompletterade missalet publicerades 2008. I förordet konstaterar vi:

Samtidigt som denna bok ges ut arbetar en kommitté med en ny kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Vi har valt att inte vänta med publiceringen av detta missale till dess att denna nya handbok antagits och utkommit. Istället har vi velat lämna ett konstruktivt bidrag i den fortsatta processen fram mot en ny kyrkohandbok.⁶²

HC/D (Därför firar vi detta) trons mysterium.

Alla Din död förkunnar vi, Herre,
din uppståndelse bekänner vi
till dess du kommer åter i härlighet.

The image shows three staves of musical notation in treble clef. The first staff contains the lyrics "(Därför firar vi detta) trons mys - te - ri - um." The second staff contains the lyrics "Din död för - kun - nar vi, Her - re, din upp - stån - del - se". The third staff contains the lyrics "be - kän - ner vi till dess du kom - mer å - ter i här - lig - het." The notes are simple, mostly quarter and eighth notes, with some rests.

Missale 2008, Artos förlag.

⁶² *Missale* 2008, s. 8.

I missalet 2008 tog vi över såväl text som melodi till Trons mysterium från 1988 års upplaga. Introduktionen är dock inte satt inom parentes, däremot finns – liksom i noterna till missale 1988 – en annan parentes som möjliggör en kortare och en längre version av prästens parti: ”(Därför firar vi detta) trons mysterium.” Den kortare versionen motsvarar alltså den latinska ordalydelsen. Kompositör till acklamationen anges på sidan 39 vara Erik Wreding.

Då den nya HB antagits 2017 blev det dags för en ny omarbetning av missalet, denna gång av mig och Isacson. Denna upplaga utkom 2018 under titeln *Mässbok*.⁶³ Upphovsfrågorna hade blivit brännande i handboksarbetet, och vi tog kontakt med Eric Wreding, numera adlad och bosatt i Frankrike; han gav oss sitt tillstånd att

C Stort är trons mysterium.

Alla Din död förkunnar vi, Herre,
din uppståndelse bekänner vi
till dess du kommer åter i härlighet.

eller

Alla Kristus har dött.
Kristus är uppstånden.
Kristus ska komma åter.

Tonsatt på s. 553.

Stort är trons mys - te - ri - um.

Din död för - kun - nar vi Her - re, din upp - stån - del - se

be - kän - ner vi till dess du kom - mer å - ter i här - lig - het.

Mässbok 2018, Artos förlag.

⁶³ *Mässbok* 2018.

använda hans melodi. Ekenberg gav på liknande sätt tillåtelse att använda hans melodi till prästens parti.⁶⁴ Vi återgav i mässboken dessa melodier till texterna sådana de återfinns i HB 2017: ”Stort är trons mysterium – Din död ...” Även den alternativa formuleringen av församlingsacklamationen ur HB 2017, ”Kristus har dött”, återges i mässtexten, dock utan noter.

För musikens del anger mässboken på sidan 46 kompositörerna: Eric A. J. Wreding de Évora respektive Anders Ekenberg. I handbokens musikbilaga och därmed även det officiella missalet på Verbum förlag återgav Svenska kyrkan för första gången Wredings melodi till församlingsacklamationen, däremot inte Ekenbergs melodi för prästen. Ingenstans anges Wreding som upphovsman, inte heller finns någon hänvisning till missalena 1977, 1988 eller 2008.⁶⁵

Alternativa melodier till momentet hade i ett tidigare skede lanserats i två ”halvofficiella” utgåvor från Svenska kyrkans församlingsnämnd. De var inte antagna av kyrkomötet men heller inte bara en förlagsprodukt eller ett privat material. I *Tillägg till Den svenska kyrkohandboken III–IV* från 1993 finns en melodi för jul och en allmän för ”Din död förkunnar vi”, bägge är skrivna av Einar Persson och försedda med klaversats.⁶⁶ I *Gudstjänster under kyrkoåret* från 1998 finns melodier av såväl Per Gunnar Pettersson som Birgitta Snickars för ”Din död förkunnar vi” och den alternativa lydelsen ”Kristus har dött. Kristus har uppstått. Kristus skall komma åter” (mer om denna nedan).⁶⁷ Ingen av dessa melodier verkar ha fått fäste på församlingsnivå.

64 För belysning av upphovsrättsfrågorna, se materialsamlingen på kyrkligdokumentation.nu/liturgik.

65 Man kan notera att kyrkokansliet 2018 alltså lät trycka Wredings melodi i musikbilagan till kyrkohandboken och missalet utan att ha haft någon kontakt med upphovsmannen. Det är uppenbart att Svenska kyrkan måste ha tagit melodin ur något av missalena 1988 eller 2008 utan att bemödat sig om att få kontakt varken med greve Wreding eller aktuella redaktörer och förlag.

66 *Tillägg till Den svenska kyrkohandboken III–IV* 1993, s. 265f.

67 *Gudstjänster under kyrkoåret* 1998, s. 354–356.

Kritik mot ”Detta är trons mysterium”

I debatten före antagandet av HB 2017 framfördes kritiska synpunkter på prästens introduktion till trons mysterium i sig och framförallt formuleringen ”Detta är trons mysterium”. Kritikerna menade att det var uttryck för en romersk-katolsk mässofferslära, och att formuleringen riskerade att lokalisera mysteriet till nattvardselementen snarare än mottagandet.⁶⁸ Detta trots att inledningstexten till nattvardskapitlet i *Kyrkoordning för Svenska kyrkan* talar om nattvarden som just ”en festmåltid och ett trons mysterium”.⁶⁹

Om vi först backar bandet lite och ser på processen fram mot denna HB så var den utdragen över tjugo år. 1997 beslöt Svenska kyrkans centralstyrelse att genomföra en ”översyn” av HB 86, och 2000 förelåg ett förslag.⁷⁰ Detta avvisades efter stark kritik under remissomgången. 2006 tog kyrkostyrelsen ett beslut om ”fortsatt översyn”, vilket 2009 ändrades till ”genomgripande revision”.⁷¹ En provordning förelåg 2012 som efter remisser omarbetades och 2016 överlämnades ett nytt förslag till kyrkostyrelsen.⁷² Det bearbetades av en särskild revisionsgrupp som 2017 kunde lägga fram ett slutförslag för beslut i kyrkomötet. Under denna process föreslogs, försvann och återtog Trons mysterium.

Handboksförslaget 2000 hade genomgående i alla elva nattvardsböner (A–K) formuleringen: ”Detta är trons mysterium.” I tio fall besvarades med ”Kristus, din död förkunnar vi”, i nattvardsbön J användes istället ”Kristus har dött”. Musikdelen återgav Ekenbergs och Wredings melodier till momentet.⁷³ Formuleringarna överensstämmer med de som 2003 och 2005 skulle komma att etableras inom den frikyrkliga traditionen. I motiveringarna skriver handboksgruppen om ”Detta är trons mysterium” att ”[d]essa ord kan

68 T.ex. Aurelius 2015.

69 KO 20 kap. Nattvard, Inledning.

70 HBF 2000:1, förordet.

71 HBF 2012, s. 5. Jfr KS 2009-12-08, § 159.

72 HBF 2016.

73 HBF 2000:1, s. 156–171. HBF 2000:2 (musik), s. 135.

församlingen känna igen som en övergång till den gemensamt uttalade acklamationen. Orden syftar på nattvardens instiftelse och talar om åminnelsen som ett trons mysterium ...” Om tilltalet ”Kristus, din död” framhålls att det lagts till ”[f]ör att klagöra vem acklamationen riktas till och för att språket skall bli mer inkluderande ...”⁷⁴

Provordningen 2012 uteslöt prästens parti helt, och man föreslog i samtliga nattvardeböner (1–13) ett fortsatt bruk av den hävdvunna acklamationen istället för den frikyrkliga varianten. En möjlighet gavs till att ordet ”Herre” kan utelämnas: ”Din död förkunnar vi, (Herre) ...” Ordningen anger att momentet kan sjungas till Wredings melodi. Församlingssvaret kunde också med en alternativ formulering som angavs före nattvardebönen lyda: ”Kristus har dött ...” Efter justering av ett verb kommer just denna senare lösning med i den slutliga HB 2017.⁷⁵ Det verkligt intressanta här är motiveringen till att ”Detta är trons mysterium” uteslutits:

Bedömningen i revisionsprocessen har varit att dessa ord inte är en del av bönen och varken hör samman med instiftelseberättelsen eller det efterföljande församlingssvaret. Svenska kyrkans forskningsråd konstaterade i sitt remissvar 2000 att orden hänger i luften och framstår som en onödig upprepning av instiftelseorden.⁷⁶

När processen gick vidare fortsatte den interna diskussionen om Trons mysterium, och biskopsmötet hade 2015 egna samtal om momentet. Man konstaterar då att ”det förekommer att präster använder uttrycket ’Trons mysterium’, eller liknande formuleringar”. Biskoparna samtalade om uttrycket ur liturgihistorisk synpunkt innan man slår fast att bruket ”förekommer inom Svenska kyrkan och inte kan ignoreras”.⁷⁷

74 HBF 2000:3 (motiveringar), s. 98f.

75 HBF 2012:1, s. 67–80, musiken på s. 240. HBF 2012:2 (musik), s. 124.

76 HBF 2012:3 (förklaringar), s. 93.

77 BM prot. 6/2015, § 118.

Då det omarbetade förslaget 2016 föreläggs kyrkostyrelsen är dock inga förändringar gjorda vad gäller text eller melodi till acklamationen jämfört med 2012. Ingen formulering av Trons mysterium föregår församlingssvaret i gudstjänstordningen, och acklamationen nämns inte i kommentarvolymen.⁷⁸

Kyrkomötet 2017

Den revisionsgrupp som därefter bearbetar materialet en sista gång 2016–2017 tänker om vad gäller en introduktion till momentet och föreslår formuleringen ”Stort är trons mysterium”.⁷⁹ Gruppen leddes av biskop emeritus Esbjörn Hagberg; han deltog som aktiv i tjänst i biskoparnas överläggningar 2015 och var införstådd med frågeställningarna. I samband med att revisionsgruppen presenterar det som blir slutförslaget till kyrkomötet var biskopsmötet samlat. ”Trons mysterium” som moment diskuterades som en egen punkt före överläggningarna om handboksförslaget som helhet. Protokollet konstaterar bara att ”biskoparna [förde] ett principiellt samtal om förekomsten av orden ’Trons mysterium’ i nattvardsbönen”.⁸⁰ Man får tolka det som att det hos någon eller några av biskoparna fanns en skepsis men att biskopsmötet i varje fall ger sitt tysta godkännande. Revisionsgruppen förankrar för sin del ställningstagandet med hänvisning till BEM-dokumentet och läronämnden och skriver:

I remissvaren 2016 fanns en mindre grupp av församlingar samt några domkapitel och stiftsstyrelser som ville att ”Stort är trons mysterium” eller ”Detta är trons mysterium” eller ”Trons mysterium” skulle föras in som en fakultativ del av nattvardsbönen. Revisionsgruppen konstaterar att i praxis förekommer detta bruk i en del församlingar sedan länge och gruppen bedömer att detta bruk är etablerat och kommer

⁷⁸ HBF 2016.

⁷⁹ HBF 2017:1, s. 84.

⁸⁰ BM prot. 1/2017, § 12. (Handboksförslaget i sin helhet diskuterades under § 22, med Esbjörn Hagberg som föredragande.)

att fortsätta. Revisionsgruppen har därför utrett ett möjligt fakultativt tillägg och har tillfört ”Stort är trons mysterium” som en möjlighet. Detta tillägg anges i nattvardsbönens inledning. Samtidigt har revisionsgruppen föreslagit läronämnden att utreda de läromässiga implikationerna av detta tillägg. Revisionsgruppen har ansett det viktigt att det är ”Stort är trons mysterium” som tillförts, och inte andra motsvarande alternativ.⁸¹

Avgörande argument är alltså att prästens inledning blivit en etablerad praxis i Svenska kyrkan. Gudstjänstböcker stadfäster som regel det som redan hunnit bli en accepterad del av det liturgiska firandet. Det är då svårt att se något gudstjänstmaterial som torde ha påverkat praxis mer än missalena 1988 och 2008. Samtidigt uttrycker revisionsgruppen fortsatta dubier huruvida momentet och dess olika formuleringar faller inom ramen för Svenska kyrkans lära.

Vad är enligt kritikerna de teologiska problemen med just ”Detta är trons mysterium”? Läronämnden vid kyrkomötet 2017 angav ett yttrande om förslaget till ny kyrkohandbok i sin helhet och tar då också upp denna fråga. En motion förelåg med innebörden att komplettera formuleringen ”Stort är trons mysterium” med varianterna ”Trons mysterium” och ”Detta är trons mysterium”.⁸² Läronämnden skriver:

Bruket att framhålla trons mysterium efter uttalandet av instiftelseorden har blivit alltmer utbrett i vår kyrka. Det är förankrat i BEM-dokumentet och Lima-liturgin och används i många lutherska kyrkor i världen. Det fakultativa förslaget ”stort är trons mysterium” är en formulering som ligger i linje med vad många andra kyrkor som Svenska kyrkan har gemenskap med använder och Läronämnden har inget att invända mot detta. De alternativa förslag som framförs i motion

⁸¹ Revisionsgruppens kommentarer 2017, s. 22.

⁸² *Kyrkomötet 2017 volym 2*, motion 2017:67 av Kjell Petersson med flera *Kyrkomötet 2017 volym 3*, Gudstjänstutskottens betänkande 2017:1, s. 12.

2017:67 kan uppfattas som uttryck för en begränsande lokalisering av mysteriet till nattvardselementen och är därmed ett oklart uttryck för Svenska kyrkans tro, bekännelse och lära.⁸³

Vid sin behandling av motionen anslöt Gudstjänstutskottet sig till Läronämndens bedömning och yrkade därför avslag på förslaget om fler formuleringar av prästens parti.⁸⁴ I kyrkomötesdebatten anförde motionären Kjell Petersson att han inte kunde se någon innehållslig skillnad mellan de tre olika acklamationerna: "[A]lla tre uttrycker den trons hemlighet att Kristus är reellt närvarande i det välsignade brödet och vinet och den efterföljande församlingsacklamationen markerar att denna trons hemlighet är sammanlänkad med Kristi död och uppståndelse, och att den föregriper Kristi återkomst vid tidens slut." Vidare ber han om ett klagörande från någon i läronämnden vad "den här begränsande lokaliseringen egentligen innebär och betyder".⁸⁵

Den kritiska linjen försvarades av Svenska kyrkans ärkebiskop Antje Jackelén som framhöll: "'Stort är trons mysterium' är ett uttryck för att vi inte förfogar över uppenbarelsen. 'Detta är trons mysterium' är mer en deklaration av att vi nästan vet var det här mysteriet är någonstans . . ." Därefter säger hon:

Vi talar här mycket om nattvardsbön och det är bra. Men låt oss komma ihåg ändå också vad som står i Lilla katekesen om nattvarden, nämligen "för er utgiven och utgjutet till syndernas förlåtelse", dessa ord är tillsammans med det kroppsliga ätandet och drickandet huvudsaken i sakramentet. Den som litar på dessa ord har vad de säger och lovar, nämligen syndernas förlåtelse. Låt oss inte glömma det lutherska i det "för er" är väldigt central.

83 Läronämndens yttrande 2017:1y, s. 9.

84 Kyrkomötet 2017 volym 3, Gudstjänstutskottens betänkande 2017:1, s. 52.

85 Kyrkomötet 2017 volym 4, s. 178f.

Lite längre fram i debatten argumenterar Jackelén: ”Problemet . . . är att det är oklart vad ’detta’ syftar på. Syftar det bakåt på instiftelseorden eller syftar det framåt på församlingens svar på denna fråga?”⁸⁶

I sin replik framhöll Petersson då att ”detta mysterium förbinds med det välsignade brödet och vinet, därför att de är bärare av Kristi kropp och blod, som det egentligen syftar på”. Ärkebiskopen svarade att Läronämndens formulering är den bästa.⁸⁷ Kyrkomötet beslöt att gå på utskottets linje och avvisade de kompletterande formuleringarna av prästens inledning.⁸⁸ I musikmaterialet ingick Wredings melodi till församlingssvaret.⁸⁹

Både revisionsgruppen och läronämnden hänvisar till Kyrkornas Världsråds dokument *Baptism, Eucharist, Ministry* (BEM) från 1982 och den så kallade Limaliturgin från 1983, där BEM så att säga konkretiseras. Där finns ett Trons mysterium efter instiftelseberättelsen som lyder: ”Great is the mystery of faith. – Your death, Lord Jesus, we proclaim! Your resurrection we celebrate! Your coming in glory we await!”⁹⁰ Här finner Svenska kyrkan sin kompromisslösning med en formulering som alla kunde ställa sig bakom.

Å ena sidan säkerställs då gentemot 2012/2016 års förslag att prästens introduktion tas med, å den andra blir det endast med formuleringen ”Stort är trons mysterium”. Att denna senare, utan att finnas i något officiellt material, redan brukats i Svenska kyrkan framgår exempelvis av Karl-Gunnar Ellversons *Handbok i liturgik* från 2003. Ellverson utbildade under många år blivande präster i liturgik vid Pastoralinstitutet i Uppsala, och Limaliturgins formulering kan på detta sätt ha traderats.⁹¹

86 *Kyrkomötet 2017 volym 4*, s. 187, 190. (Sista meningen i blockcitatet på föregående sida verkar sakna något ord, men är korrekt citerad ur protokollet.)

87 *Kyrkomötet 2017 volym 4*, s. 190. Utöver Petersson och Jackelén är det bara ett annat anförande som tar upp acklamationen, och det är Lisa Tegby när hon å gudstjänstutskottets vägnar yrkar bifall till utskottets förslag i sin helhet. S. 191.

88 *Kyrkomötet 2017 volym 1*, § 172.

89 HBF 2017:1, s. 409. HBF 2017:2 (musik), s. 286.

90 Lima 1983.

91 Ellverson 2003, s. 122.

Ingen i debatten argumenterade emot att en inledning av prästen tillfogades som en möjlighet i mässordningen. Ingen hade heller något att invända mot ”Stort är trons mysterium” i sig. Den är mindre tvetydig och dess ekumeniska särställning kunde motivera att just den kom in i HB. Däremot förblir det oklart varför ”Detta är trons mysterium” *teologiskt* skulle vara en olämplig variant. Jackelén gör en poäng av att dess syftning är oklar, men vad för teologiska konsekvenser det skulle få om ”detta” syftar på instiftelseberättelsen eller församlingssvaret klarläggs inte. Petersson svarar för sin del med att ”detta är” syftar på realpresensen.⁹²

Skiljelinjen verkar kunna handla just om hur den lutherska realpresensläran ska förstås i relation till konsekrationen och kommunionen. Läronämnden värjer sig mot en ”begränsande lokalisering”, medan Petersson framhåller att det konsekrerade brödet/vinet *är* Kristi kropp och blod, och Jackelén verkar för sin del vilja flytta fokus från konsekrationen till kommunionen (”ätandet och drickandet”). Vad som egentligen ligger i begreppet ”begränsande lokalisering” förblir dock oklart. Ordalydelsen ”Detta är trons mysterium” brukas dessutom i frikyrklig miljö med dess mer symboliska nattvardslära. Den teologiska konflikten är därför mycket svår att få grepp om.

Till sist kan man notera att församlingssvaret ”Din död förkunnar vi” i HB 2017 finns med som obligatoriskt moment i samtliga 13 nattvardsböner. Prästens ”Stort är trons mysterium” läggs däremot som ett fakultativt moment, med texten i skymundan före själva nattvardsbönerna.⁹³ Kanske skall det tolkas som att kyrkomötet accepterar etablerad praxis men inte aktivt vill befrämja bruket. Inte desto mindre har Svenska kyrkan i och med beslutet 2017 fått en formulering av prästens introduktion som kan accepteras av det stora flertalet och användas av breda grupper inom samfundet.

⁹² Petersson går här på samma linje som 1985 års revisionsgrupp och evangelisationsutskottet 1986, medan Lars Eckerdal 1976 representerade en annan linje som ser momentet syfta på påskmysteriet i sig och dess åminnelse. Eckerdal var där överens med Edward McNamara, se not 19 ovan.

⁹³ HB 2017, s. 101. *Missale* 2018, s. 249.

Liten exkurs om den alternativa acklamationen

I HB 2017 finns även den alternativa trefaldiga acklamationen ”Kristus har dött. Kristus är uppstånden. Kristus skall komma åter.”⁹⁴ Den har som tidigare noterats funnits med i den frikyrkliga traditionens gudstjänstböcker och återfanns för Svenska kyrkan del första gången i det halvofficiella materialet i *Gudstjänster under kyrkoåret* 1998. En av nattvardsböckerna i förslaget 2000 hade denna variant med och i 2012/2016 års förslag finns det med som ett stående alternativ på samma sätt som i nuvarande handbok. I HB 2017 har dock det andra ledets verb ändrats från ”har uppstått” till ”är uppstånden”. På detta sätt får man tre olika verb och undviker upprepning. Förändringen motiveras med att ”uppståndelsens verklighet betonas mer”.⁹⁵

Motsvarande formulering återfinns i några Svenska kyrkan närstående samfund, exempelvis Church of Englands *Common Worship* 2000 och *Evangelical Lutheran Worship* 2006, gudstjänstbok för Evangelical Lutheran Church in America (ELCA).⁹⁶ Med all säkerhet är det där den plockats upp och förts in som alternativ i HB. Som vi sett ovan återfinns den första gången i 2012 års provordning.

Texten går ursprungligen tillbaka på den första godkända engelska översättningen av nya romersk-katolska mässordningen från 1973: ”Christ has died, Christ is risen, Christ will come again.”⁹⁷ I enlighet med dåvarande ideal och officiella riktlinjer var detta en friare översättning, där man arbetade efter principer som ”dynamisk ekvivalens” (*dynamic equivalence*): istället för exakta ordalydelse ville man fånga in själva saken på ett sätt som stämmer med språket av idag. Acklamationen är helt enkelt den översättning som 1973 finns av latinets *Mortem tuam* – alltså närmast en parafraas.

Notabelt är också att utöver de tre alternativa acklamationerna i den latinska texten, så lade engelskspråkiga biskoparna i denna fri-

94 HB 2017, s. 101.

95 Revisionsgruppens kommentarer, s. 22.

96 *Common Worship* 2000, s. 186ff. *Evangelical Lutheran Worship* 2007, s. 195ff.

97 ”Excerpts from the order of Mass”.

are anda även till en fjärde variant som hämtar sin inspiration från det bysantinska påsktropariet: "Dying you destroyed our death, rising you restored our life. Lord Jesus, come in glory." Denna har utelämnats i den nya engelskspråkiga översättningen från 2011 – men har å andra sidan hittat vägen in i Church of Englands *Common Worship*!⁹⁸

Med gudstjänstkongregationens instruktion *Liturgiam authenticam* 2001 implementerades inom romersk-katolska kyrkan ett striktare och mer ordagrant översättningsideal för liturgiska texter. Nu skulle inte bara bibliska och liturgiska fraser översättas direkt utan även sådant som språklig stil och syntax helst följa det latinska originalet. Detta har fått tydliga genomslag i det hett omdebatterade engelska mässordinariet 2011 och spåren syns även i den senaste svenska översättningen av år 2013.⁹⁹

I 2011 års engelska mässa utgick därför inte "Kristus har dött", som en del har beskrivit det. Snarast blev den parafraserande översättningen ersatt av den mer ordagranna "We proclaim your death, o Lord, and profess your resurrection, until you come again". Sedan dess har vindarna vänt ännu en gång och påven Franciskus moto proprio *Magnum Principium* 2017 befrämjar återigen ett mer dynamiskt översättningsideal, samtidigt som de lokala biskopskonferenserna fått mer att säga till om i förhållande till den romerska kurian.¹⁰⁰

Det har framförts kritik mot 1973 års formulering "Kristus har dött" därför att den inte egentligen utgör en acklamation. En *acklamation* sägs rikta sig direkt till någon i andra person, i detta fall Kristus, medan en *proklamation* omtalar någon i tredje person.¹⁰¹ Församlingen *förkunnar* och *bekänner* med en proklamation inte Kristi död och uppståndelse, utan *konstaterar* att Kristus har dött och uppstått.¹⁰² Hur det än är med den saken så är det denna översättning

98 *Common Worship* 2000, s. 186ff.

99 *Liturgiam authenticam* 2001.

100 *Magnum principium* 2017.

101 Serratelli 2012.

102 "Christ has died, Christ is risen, Christ will come again".

som nu flutit in i Svenska kyrkan via engelskspråkiga samfund som står oss nära. I musikbilagan och missalet från Verbum finns ingen melodi till denna alternativa acklamation, medan Artos *Mässbok* har en nyskriven melodi av Anders Ekenberg.¹⁰³

Slutsatser

Den reformerade romersk-katolska *Ordo missæ* 1969 kom att påverka mässordningarna i flertalet västerländska kyrkor. Det nyskapade momentet Trons mysterium efter instiftelseberättelsen i nattvardsbönen finner vägar också till Svenska kyrkan. Av de tre alternativa församlingsacklamationerna i *Missale Romanum* är det en acklamation som får fäste i svenskkyrklig tradition, *Mortem tuam*. Ordalydelsen är en språkligt justerad variant av Stockholms katolska stifts svenska översättning. I kronologisk ordning etableras:

- 1 Själva församlingsacklamationen ”Din död förkunnar vi” 1971/1976,
- 2 melodi till ”Din död förkunnar vi” 1977,
- 3 prästens introduktion ”Trons mysterium” med melodi 1988.

I samtliga faser spelar det liturgiska material som arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse ger ut 1971, 1977 och 1988 avgörande roll. Efter det har missalet 2008 och mässboken 2018 fortsatt bidra till att momentet brukas på ett fullödigt sätt: sjunget och med prästens introduktion.

Din död förkunnar vi ... Det är Anders Ekenberg som i *Svensk mässta* 1971 lanserar församlingsacklamationen *Mortem tuam* ur 1969 års romersk-katolska mässordning för bruk inom Svenska kyrkan och som tillsammans med Christer Pahlmblad föreslår den i det underlag som aKF tar fram till kyrkomötet 1975. När GO 76 publiceras finns ”Hans död förkunnar vi” medtagen i två av nattvardsbönerna. Med undantag av det indirekta tilltalet etableras här via

¹⁰³ *Mässbok* 2018, s. 553. Upphovsmannen anges på s. 46.

den motion som Rune Klingert med flera undertecknar den ordalydelse som följer med in i HB 86 och HB 2017. Genom att missalet 1977 har med acklamationen bidrar det till att bruket sprids. Därmed tycks det klartgjort att aKF:s material 1971 lanserar acklamationen och 1975 etablerar den språkliga version som vinner hävd. Vidare att missalet 1977 och dess efterföljare bidrar till att praxis sprids inom Svenska kyrkan.

Melodin. Den korta melodi till ”Din död förkunnar vi” som skrevs av Eric Wreding 1969 lyfts in i 1977 års missale. Melodin kan förstås ha brukats i svenskkyrkliga miljöer även tidigare, men detta är första gången den går att belägga i ett tryck som får spridning. Därifrån förs den vidare till missalena 1988 och 2008. I och med HB 2017 ges den officiell status för bruk inom Svenska kyrkan. På denna punkt torde det vara ovedersägligt att aKF:s material etablerar melodin inom Svenska kyrkan.

Trons mysterium. Från och med missale 1988 finns också prästens introduktion till momentet med, satt till en melodi av Anders Ekenberg. En variant av texten tas med i det officiella materialet för första gången i HB 2017. Musiken är unik för aKF:s liturgiska material vad avser svenskkyrkligt bruk. Missalena 1988 och 2008 har otvivelaktigt genom sin vida spridning befrämjat såväl momentet som bruket av melodin inom Svenska kyrkan.

Hur pass spridda och använda dessa missalen varit är omöjligt att säga. Men även om exakta siffror är förlagshemligheter så är det ett faktum att missale 1988 fick tryckas i en andra upplaga och att missale 2008 sålde slut.

Jag menar att det är ställt utom allt rimligt tvivel att arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse lämnar avgörande bidrag till att det sammanhållna momentet Trons mysterium, med prästens introduktion följd av en församlingsacklamation, finner vägen in i Svenska kyrkan. Detta gäller såväl text som melodi. Det liturgiska material som aKF publicerat utgör en delvis dold påverkansfaktor i den svenska liturghistorien. Torbjörn Axner har i sin avhandling *Ordo Missee* undersökt de specialmissalen som den högkyrkliga rörelsen gav ut

1942–1967.¹⁰⁴ I det fortsatta arbetet med gudstjänstens förnyelse inom Svenska kyrkan har funnits såväl en direkt som en indirekt påverkan.

Direkt genom att personer som tillhörde arbetsgemenskapen även fanns med i handboksarbetet som ledamöter av kommittéer och kyrkomöten med mera åren 1968–1986: exempelvis Per-Olof Sjögren, Carl-Henrik Martling, Sune Garmo, Rune Klingert, Lars Aldén och Sven-Erik Brodd.¹⁰⁵ Till det direkta inflytandet måste man också räkna sådant som att Anders Ekenberg och Christer Pahlmblad, utan att vara indragna i själva handboksrevisionen, skrev underlaget till den motion som 1975 lades fram i kyrkomötet av Rune Klingert med flera; motionen påverkade GO 76, bland annat vad gäller att acklamationen *Mortem tuam* etableras.

Indirekt påverkan hade aKF genom att liturgisk praxis spreds. Viktiga här var studentboendena S:t Ansgars stiftelse i Uppsala och Laurentiistiftelsen i Lund, vars föreståndare Karl-Gunnar Ellverson och Christer Pahlmblad satt med i aKF:s pastoral-liturgiska kommission. Gudstjänstlivet på dessa studenthem har gett generationer av blivande präster intryck för livet.¹⁰⁶ Man bör också nämna aKF:s årliga kyrkodagar där de egna gudstjänstidealen tog konkret form; de som deltog kunde se och låta sig inspireras.¹⁰⁷ Som den främsta indirekta påverkansfaktorn måste man sätta det tryckta liturgiska materialet, där rörelsens pastorala ideal spridits med en verkan långt utanför de egna kärntrupperna.

Denna undersöknings resultat pekar på att det vore angeläget att få arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelses och den svenska högkyrklighetens inflytande på mässan i Svenska kyrkan ordentligt belyst.

*Tack till TD Mikael Isacson och docent Christer Pahlblad för
ovärderlig hjälp i utarbetandet av denna artikel.*

104 Axner 2014. Jfr Andréén 1974.

105 Jfr Klingert 1989 och Sandahl 2010.

106 Sandahl 2010, s. 201.

107 Andréén 1974, s. 52.

Summary

The Mystery of Faith within the Church of Sweden: The Ways of a Text and a Sung Melody

Mikael Löwegren, M.Div.

D.Th. student of Practical Theology, Lund University and Director of St Lawrence's Student Chaplaincy, Lund.

E-mail: mikael@ljugby.nu

The Eucharistic Prayers in the latest Service Book of the Church of Sweden, *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan*, ratified in 2017, contain an anamnetical acclamation. After the Words of Institution, the congregation says or sings: “We proclaim your death O Lord, and profess your resurrection, until you come again in glory” (literally: “Your death we proclaim Lord, your resurrection we profess, until you return in glory). This acclamation may be introduced by the priest by a spoken phrase: “Great is the Mystery of Faith.” This essay seeks the origins of the words and sung melody.

The 1969 reformed Roman Catholic *Ordo Missæ* had a considerable impact on the order of the Mass in most Western churches. The acclamation ‘Mystery of faith’ after the Words of Institution was a novelty that found its way also into the Church of Sweden. One of three acclamation options, *Mortem tuam*, became established via the Swedish Roman Catholic missals, with a slight adjustment of the translation.

It is demonstrated and argued that the Catholic Movement organisation “arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse” (The Swedish Church Union) was a key player in this process.

In chronological order, the following has been established in the Church of Sweden:

1. The acclamation as such, “Din död förkunnar vi ...” (“We proclaim your death”). This was proposed in an edition of liturgical texts, entitled *Svensk mässa*, published in 1971 by the Church Union. It was then adopted by the official 1976 Church of Sweden Alternative Service Book (GO 76).

2. The sung melody to this text was introduced in the 1977 Church Union Alternative Missal.

3. The introduction of the priest, "The Mystery of Faith" ("Trons mysterium"), with its sung melody was introduced in the 1988 Church Union Alternative Missal, that followed the publication of the 1986 Service Book (HB 86).

In all three cases, the liturgical material published by the Swedish Church Union in 1971, 1977 and in 1988, was crucial. Since then, the Church Union has published two consecutive missals, in 2008 and in 2018, and through these the use of the introduction of the priest and the sung melodies have spread throughout the Church of Sweden. This essay indicates the necessity of a more extensive study of the influence of the Catholic Movement on the celebration of the Mass in the Church of Sweden.

Källor och litteratur

Allmänna kyrkomötet 1975: Protokoll, bihang, register. 1–4, 1975. Stockholm.

Alternative Services 3: A Report of the Church of England Liturgical Commission to the Archbishops of Canterbury and York. An Order for Holy Communion, 1971. London: SPCK.

Andra Vatikanconciliet och det kristna livets källor: Uppenbarelsen, Liturgin (Katolsk dokumentation 1–2). 3. Uppl, 1987. Uppsala: Katolska bokförlaget.

Andrén, Åke, "Den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under senare decennier", 1974. *Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 1* (SOU 1974:67), s. 45–73. Stockholm: Allmänna förlaget.

ASB 1980 = *Alternative Service Book 1980: Services authorized in the Church of England in conjunction with The Book of Common Prayer, together with the Liturgical Psalter.* Oxford University Press 1994.

Aurelius, Erik, 2015, "Vi frambär inte Kristus". *Kyrkans Tidning*, nr. 36.

Axner, Torbjörn, 2014, *Ordo Missæ: Missalen och missaletillägg i Svenska kyrkan 1942–1967* (Bibliotheca theologiae practicae 93). Skellefteå: Artos.

Bexell, Peter, 1997, "Brilioths nattvardsteologi". Oloph Bexell (red.), *Yngve Brilioth – historiker, teolog, kyrkoledare. Texter, studier och minnen*, s. 148–206. Skellefteå: Artos.

BM prot. 6/2015 = Biskopsmötets protokoll 6/2015 (2015-09-22--24). svenska-kyrkan.se/filer/Protokoll 22-24 september 2015.pdf [2020-05-15].

- BM prot. 1/2017 = Biskopsmötet protokoll nr 1/2017 (2017-01-24--25). svenska-kyrkan.se/filer/BM prot 170124-25.pdf [2020-05-16].
- Brilioth, Yngve, 1951, *Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv*. 2 uppl. Stockholm: SKDB.
- Cabié, Robert, 1986, *The Church at Prayer: an Introduction to the Liturgy. Vol II: The Eucharist*. Ed. Aimé Georges Martimort. New ed. Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press.
- ”Christ has died, Christ is risen, Christ will come again”, Catholic Answers Forums, signaturen Vico 2015-01-18. forums.catholic.com/t/christ-has-died-christ-is-risen-christ-will-come-again/386607/2 [2019-10-31].
- Common Worship: Services and Prayers for the Church of England*, 2000. London: Church House Publishing.
- Den nya gudstjänstordningen för Svenska kyrkan. Kommentarer*, Lars Eckerdal (red.), 1976. Stockholm: Verbum.
- Eckerdal, Lars, 1994, ”Den liturgiska rörelsen som ekumenisk rörelse”. Sune Fahlgren & Rune Klingert (red.), *I enhetens tecken: gudstjänsttraditioner och gudstjänstens förnyelse i svenska kyrkor och samfund*, s. 91–103. Örebro: Libris.
- Eckerdal, Maria, 2016, *En katolsk liturgi för en katolsk kyrka: Yngve Brilioths liturgiska reformsträvanden 1914–1942* (Bibliotheca theologiae practicae 98). Skellefteå: Artos.
- Edwall, Pehr, 1974 ”Den anglikanska liturgiska utvecklingen i senare tid”. *Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 1* (SOU 1974:67), s. 193–227.
- Ellverson, Karl-Gunnar, 2003, *Handbok i liturgik*, Stockholm: Verbum.
- ”Excerpts from the Order of Mass – The People’s Parts”, publicerad av romersk-katolska kyrkan i England och Wales. liturgyoffice.org.uk/Missal/Text/Compare-3-Peoples.pdf [2020-05-16].
- Evangelical Lutheran Worship. Leaders Desk Edition. Commended for use in the Evangelical Lutheran Church in America* (2006), 2007. Third printing Minneapolis, Minnesota: Augsburg Fortress.
- Fyrlund, Björn, 2019, ”Istället för linjetal: några randanmärkningar kring aKF i går, i dag och i morgon”. *Svensk Pastoralidskrift* 21, s. 630–32.
- GO 76 = *Gudstjänstordning för Svenska kyrkan. 1976 års alternativ till Den svenska kyrkohandboken. 1 Ritual*, 1976. Stockholm: Verbum.
- Gudstjenestebok 2020 = *Ordning for hovedgudstjeneste. Fra gudstjenestebok for Den norske kirke* 2020. kirken.no/globalassets/kirken.no/om-troen/gudstjeneste--liturgi/gudst_2020_ordning_for_hovedgudstjenesten_bokmaal.pdf [2019-10-31].
- Gudstjänstboken 2000 = *Gudstjänstboken. Kyrkohandbok 1 för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antagen av kyrkomötet den 12 januari 2000*. kyrkohandboken.fi/gt/gtb.pdf [2019-10-31].
- Gudstjänstboken 2005 = *Gudstjänstboken: handbok för församlingarna i Evangeliska Frikyrkan, Pingströrelsen, Svenska Alliansmissionen och Svenska Baptistsamfundet*, 2005. Örebro: Libris.

- Gudstjänster under kyrkoåret*, 1998. Stockholm: Svenska kyrkans församlingsnämnd.
- Handbok 1983 = *Handbok till den kristna församlingens tjänst. Svenska Alliansmissionen, Svenska Missionsförbundet*, 1983. Älvsjö: Verbum.
- HB 42 = *Den svenska kyrkohandboken stadfäst av konungen år 1942*, 1942. Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelse.
- HB 86 = *Den svenska kyrkohandboken, del I: Den allmänna gudstjänsten och de kyrkliga handlingarna. Antagen för Svenska kyrkan av 1986 års kyrkomöte*, 1986. Stockholm: Verbum.
- HB 2017 = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Antagen av Svenska kyrkan av 2017 års kyrkomöte*, 2018. Stockholm: Verbum.
- HB 2017 Musik = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Musikvolym. Antagen av Svenska kyrkan av 2017 års kyrkomöte*, 2018. Stockholm: Verbum.
- HBF 2000:1 = *Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan: Gudstjänstordning* (Svenska kyrkans utredningar 2000:1), 2000. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2000:2 = *Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan: Musikdel* (Svenska kyrkans utredningar 2000:2), 2000. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2000:3 = *Kyrkohandboksgruppens förslag till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan: Motiveringar* (Svenska kyrkans utredningar 2000:3), 2000. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2012:1 = *Förslag Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del I* (Svenska kyrkans utredningar 2012:2), 2012. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2012:2 = *Förslag Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del I. Musikvolym* (Svenska kyrkans utredningar 2012:2), 2012. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2012:3 = *Förklaringar till Förslag Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del I* (Svenska kyrkans utredningar 2012:2), 2012. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2016 = *Förslag Kyrkohandbok för Svenska kyrkan. Del I: Förslag, Musikvolym, Kommentarer*, tre vol. (Svenska kyrkans utredningar 2016:1), 2016. Uppsala: Svenska kyrkan.
- HBF 2017:1 = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan del I*. Bilaga till kyrkostyrelsens skrivelse KsSkr 2017:6 Huvudvolym. svenskakyrkan.se/file/d78c63a7-63ef-4f5f-a451-32f152ac58b7.pdf [2020-05-16].
- HBF 2017:2 = *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan del I*. Bilaga till kyrkostyrelsens skrivelse KsSkr 2017:6 Musikvolym. [2020-05-16].
- Helander, Sven, 1975, brev till Christer Pahlmblad 1975-08-02, Christer Pahlmblads arkiv (Lund).
- Helander, Sven, 1980, "Om Västeråsmässans nattvardsbön". *Svenskt Gudstjänstliv* vol. 54/55 (1980), s. 78-87. Omtryckt i *Vi firar mässta* 2006.
- Jasper, Ronald C.D. & Cuming, Geoffrey J., 1987, *Prayers of the Eucharist: Early and Reformed. Texts translated and edited with commentary*. Third ed., revised and enlarged, Collegeville, Minnesota: The Liturgical Press.

- Juelsson, Gunnar, 1978, *Den nya Gudstjänstordningen: några kommentarer till det teologiska innehållet i 1976 års Gudstjänstordning*. Tingsryd: Kyrkliga skolföreningen i Lunds och Växjö stift. [Ny uppl. = Juelsson 1980].
- Juelsson, Gunnar, 1980, *Vart är vi på väg? Allvarliga frågor inför det teologiska innehållet i 1976 års gudstjänstordning*, 1980. Tingsryd: Kyrkliga skolföreningen i Lunds och Växjö stift. [Ny uppl. av Juelsson 1978].
- Jungmann, Joseph A., 1992, *The Mass of the Roman Rite: Its Origins and Development. Volume II*. Westminster, Maryland: Christian Classics.
- Klingert, Rune, 1989, *Liturgin som bekännelse: den liturgiska utvecklingen i Svenska kyrkan under 1970- och 1980-talen och dess pastorala konsekvenser*. Stockholm: Verbum.
- KO = *Kyrkoordning för Svenska kyrkan*, antagen 1999. svenskakyrkan.se/filer/KO_1_jan_2019.pdf [2020-05-16].
- Kyrkohandbok 2003 = *Kyrkohandbok för Missionskyrkan – till församlingens tjänst*, 2003. Stockholm: Verbum.
- Kyrkohandbok/Provupplaga 2017 = *Kyrkohandbok för Eumeniakyrkans församling-ar/Provupplaga*. 2 tryckn. Stockholm 2017.
- Kyrkohandbok 2019 = *Kyrkohandbok för Eumeniakyrkan*, 2019. Bromma: Eumeniakyrkan/Verbum.
- Kyrkomötet 1986: protokoll, bihang, register. 1–4*. Stockholm 1986.
- Kyrkomötet 2017, volym 1–4*. svenskakyrkan.se/kyrkomotet/arenden-till-kyrkomotet-2017#protokoll [2020-05-16].
- KS 2009-12-08 = Kyrkostyrelsens protokoll. svenskakyrkan.se/filer/022ab5a6-585c-4abd-8375-3b489b34f1eb.pdf [2020-05-15].
- Lima 1983 = "The Eucharistic Liturgy of Lima". oikoumene.org/en/resources/documents/wcc-programmes/unity-mission-evangelism-and-spirituality/spirituality-and-worship/the-eucharistic-liturgy-of-lima [2019-10-31].
- Liturgiam authenticam* 2001 = *Liturgiam authenticam: on the use of vernacular languages in the publication of the books of the roman liturgy*, 2001-05-07. vatican.va/roman_curia/congregations/ccdds/documents/rc_con_ccdds_doc_20010507_liturgiam-authenticam_en.html [2019-10-31].
- Läronämndens yttrande 2017:1y. svenskakyrkan.se/filer/Ln2017_1y%20Kyrkohandbok%20of%c3%b6r%20Svenska%20kyrkan%20del%20I.pdf [2020-05-16].
- Magnum principum* 2017 = *Francis Magnum principum by which can. 838 of the Code of canon law is modified* (2017-09-09). press.vatican.va/content/salastampa/en/bollettino/pubblico/2017/09/09/170909a.html [2019-10-31].
- McNamara, Edward, "The Mystery of Faith" 2014-10-07. zenit.org/articles/the-mystery-of-faith [2019-10-31].
- McNamara, Edward, "Omitting the 'Mysterium Fidei'" 2018-05-22. zenit.org/articles/omitting-the-mysterium-fidei [2019-10-31].
- Missale 1977 = *Missale: mässa och långfredagsgudstjänst enligt 1976 års ordning, förslag till ordning för påskvaka samt lektionarium för sön- och helgdagar*, utg. Christer Pahlmblad & Anders Ekenberg, 1977. Klockrike: Noteria.

- Missale 1988 = *Missale: mässa och huvudgudstjänster enligt 1986 års kyrkohandbok. Gudstjänstordningar, böner och texter för kyrkoåret. Kyrkliga handlingar*, utg. Christer Pahlmblad, 1988. Klockrike: Noteria.
- Missale 2008 = *Missale: mässa enligt 1986 års kyrkohandbok med böner och texter utifrån 2002 års evangeliebok. Gudstjänstordningar, böner och texter för kyrkoåret. Kyrkliga handlingar*, Henrik Glamsjö, Mikael Isacson & Mikael Löwegren (red.). Skellefteå: Artos.
- Missale 2018 = *Missale för Svenska kyrkan: ordningar för Den allmänna gudstjänsten med musik samt musik i De kyrkliga handlingarna enligt Kyrkohandbok för Svenska kyrkan del I* [antagen av 2017 års kyrkomöte], 2018. Stockholm: Verbum.
- Missale Parvum: den heliga mässan i den romerska ritens äldre eller extraordinarie form. Latinsk-svensk text*, Jon Emil Kjölstad (red.), 2009. Ängelholm: Catholica.
- Mässbok 2018 = *Mässbok: böner och texter i anslutning till Kyrkohandbok för Svenska kyrkan 2017. Mässordning och kyrkliga handlingar. Böner och texter för kyrkoåret. Kommentarer och anvisningar*, Mikael Isacson & Mikael Löwegren (red.), 2018. Skellefteå: Artos.
- Pahlmblad, Christer, ”Den eukaristiska bönen och svenskt gudstjänstliv” (*Tro & Tanke* 2000:2). *Svenskt gudstjänstliv* vol. 75 (2000), s. 70–82.
- Remissammanställning 1975 = ”Svenska kyrkans gudstjänst: Huvudgudstjänst och övriga gudstjänster. Band 1–3, bilaga 1–2 (SOU 1974:66–68, 97, 98). Remissammanställning”, Utbildningsdepartementet. I Lars Aldéns arkiv (Växjö).
- Revisionsgruppens kommentarer 2017 = ”Kommentarer till revisionsgruppens förslag: Kyrkohandbok för Svenska kyrkan del I”, PM 2017-01-31 (Dnr: Ks 2017/151). svenskakyrkan.se/filer/Revisionsgruppens%20kommentarer%20till%20ofc3%b6rslag%20Kyrkohandbok%20ofc3%b6r%20Svenska%20kyrkan%20del%20I.pdf [2020-15-16].
- RKK Missale 1987 = *Missale enligt påven Paulus VI:s apostoliska konstitution 'Missale Romanum' av den 3 april 1969*, 1987. Stockholm: Katolska biskopsämbetet.
- RKK Missale 2013 = *Missale enligt påven Paulus VI:s apostoliska konstitution 'Missale Romanum' av den 3 april 1969*. 2 uppl., 2013. Stockholm: Katolska biskopsämbetet.
- Rosendal, Gunnar, *Kyrklig förnyelse*, 1935. Osby: Pro Ecclesia.
- Sandahl, Dag, *Förnyarna: mer än en historia om arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelse*, 2010. Skellefteå: Artos.
- Serratelli, Bishop Arthur, ”The Mystery of Faith – the Rich Proclamation of Easter Faith”. Catholic News Agency 2012-04-15. catholicnewsagency.com/column/the-mystery-of-faith-the-rich-proclamation-of-easter-faith-2113 [2019-10-31].
- Silén, Sven, *Vi firar mässa – reflektioner och förslag*, 1975. Stockholm: Verbum.
- Stetson, Richard, ”De eukaristiska bönerna i Svenska kyrkans mässordning 1986: en internationell jämförelse”. *Svenskt Gudstjänstliv* 62 (1987), s. 5–18.
- Summorum pontificum* 2007 = Benedikt XVI *Summorum Pontificum: on the use of the roman liturgy prior to the reform of 1970*, motu proprio 2007-07-07. vatican.va/content/benedict-xvi/en/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20070707_summorum-pontificum.html [2019-10-31]. Sv. övers. *Missale Parvum* 2009, s. 148–157.

- Svensk mässa 1971 = *Svensk mässa: material från arbetsgemenskapen Kyrklig Förnyelses kommission för pastorala och liturgiska frågor*, 1971. Anders Ekenberg (red.). Uppsala: Pro Veritate.
- Svenska kyrkans gudstjänst Band 1: Gudstjänstordning mm.* (SOU 1974:66). Stockholm: Allmänna förlaget.
- Svenska kyrkans gudstjänst Band 8: Huvudgudstjänster och övriga gudstjänster. Kyrkliga handlingar.* (SOU 1985:46). Stockholm: Allmänna förlaget/Liber tryck.
- Svenska kyrkans gudstjänst Bilaga 2: Den liturgiska försöksverksamheten 1969–1972.* (SOU 1974:68). Stockholm: Allmänna förlaget.
- Svenska kyrkans kyrkoordning (KO) 2020*, https://www.svenskakyrkan.se/filer/KO_1_jan_2020.pdf, läst 2020-06-09
- Tillägg till Den svenska kyrkohandboken III–IV: Temamässor/temagudstjänster. Särskilda gudstjänster I*, 1993 (Mitt i församlingen 1993:4), Nils-Henrik Nilsson (red.). Stockholm: Svenska kyrkans församlingsnämnd.
- Vi firar mässa: den liturgiska utvecklingen i Västerås stift under 1970- och 1980-talen*, Sune Garmo (red.), 2006. Västerås: Västerås stift.